

KIBERMADANIYAT FENOMENINING IJTIMOIIY-FALSAFIY MOHIYATI VA
TARKIBIY TUZILISHI

Boymirzayev Qobil Karimjonovich

Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23396147>

Annotatsiya. Maqolada kibermadaniyat fenomenining ijtimoiy-falsafiy mohiyati va tarkibiy tuzilishi tahlil qilinadi. N.Viner, M.Makluen, P.Levi, M.Kastels va L.Floridi qarashlari asosida “kibermadaniyat” tushunchasi “raqamli madaniyat” va “kiberxavfsizlik madaniyati” tushunchalaridan farqlanib, uning jamiyat va shaxs darajasidagi ikki ma’nosi asoslangan. Shaxs kibermadaniyatining mualliflik ta’rifi ishlab chiqilib, uning kognitiv, texnologik-amaliy, axloqiy-huquqiy va kommunikativ-refleksiv komponentlardan iborat tuzilishi hamda ijtimoiy funksiyalari ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: kibermadaniyat, kibermakon, raqamli madaniyat, kiberxavfsizlik madaniyati, raqamli etika, infosfera, yoshlar, shaxs madaniyati.

Аннотация. В статье анализируются социально-философская сущность и структура феномена киберкультуры. На основе взглядов Н.Винера, М.Маклюэна, П.Леви, М.Кастельса и Л.Флориди понятие «киберкультура» разграничено с понятиями «цифровая культура» и «культура кибербезопасности», обоснованы два его значения — на уровне общества и личности. Разработано авторское определение киберкультуры личности, раскрыты ее структура, включающая когнитивный, технологический, нравственно-правовой и коммуникативно-рефлексивный компоненты, а также социальные функции.

Ключевые слова: киберкультура, киберпространство, цифровая культура, культура кибербезопасности, цифровая этика, инфосфера, молодежь, культура личности.

Abstract. The article analyzes the socio-philosophical essence and structure of the phenomenon of cyberculture. Drawing on the views of N. Wiener, M. McLuhan, P. Lévy, M. Castells, and L. Floridi, the concept of “cyberculture” is distinguished from “digital culture” and “cybersecurity culture”, and its two meanings at the level of society and the individual are substantiated. The author’s definition of personal cyberculture is developed, and its structure, comprising cognitive, technological-practical, ethical-legal, and communicative-reflexive components, as well as its social functions, are revealed.

Keywords: cyberculture, cyberspace, digital culture, cybersecurity culture, digital ethics, infosphere, youth, personal culture.

KIRISH

XXI asrda inson hayotining katta qismi kibermakonga koʻchdi. Ta’lim, mehnat, savdo, davlat xizmatlari, ijtimoiy muloqot va hatto shaxsiy hayot raqamli platformalar orqali kechmoqda. Bu jarayon insoniyat oldiga yangi savolni qoʻydi: kibermakonda inson qanday qadriyat va meʼyorlarga tayanib yashashi kerak? Tarix davomida madaniyat insonning tabiiy va ijtimoiy muhitga moslashuvi hamda uni oʻzgartirishining usuli boʻlib kelgan. Bugun esa insonning yangi yashash muhiti — kibermakonga xos madaniyat, ya’ni kibermadaniyatni shakllantirish zarurati paydo boʻldi.

Oʻzbekistonda raqamli transformatsiya davlat siyosatining strategik yoʻnalishi sifatida belgilangan. “Raqamli Oʻzbekiston – 2030” strategiyasi raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat va raqamli ta’limni rivojlantirishni nazarda tutadi [1], kiberxavfsizlik sohasidagi munosabatlar esa

maxsus qonun bilan tartibga solingan [2]. Biroq texnologik infratuzilma qanchalik rivojlanmasin, uning xavfsiz va samarali ishlashi pirovardida foydalanuvchining madaniyatiga bog‘liq. Yoshlarni zamonaviy bilim va yuksak ma’naviyat egalari etib tarbiyalash vazifasi [3] ham raqamli davrda kibermadaniyat masalasini chetlab o‘ta olmaydi.

Ilmiy adabiyotda kibermadaniyat masalasi ko‘pincha texnik, pedagogik yoki huquqiy jihatdan o‘rganiladi, uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati esa yetarli darajada ochib berilmagan. Bundan tashqari, “kibermadaniyat”, “raqamli madaniyat”, “axborot madaniyati” va “kiberxavfsizlik madaniyati” tushunchalari ko‘pincha sinonim sifatida qo‘llanilib, konseptual noaniqlik yuzaga kelmoqda. Maqolaning maqsadi — kibermadaniyat fenomenining ijtimoiy-falsafiy mohiyati va tarkibiy tuzilishini asoslashdan iborat. Vazifalar: tushunchaning genezisi va nazariy talqinlarini tahlil qilish; uni turdosh tushunchalardan farqlash; shaxs kibermadaniyatining ta’rifi, tuzilishi va funksiyalarini ishlab chiqish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiy-falsafiy, konseptual tahlil, tizimli-strukturaviy, strukturaviy-funksional va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Tarixiy-falsafiy metod “kibernetika”, “kibermakon” va “kibermadaniyat” tushunchalarining paydo bo‘lishi va mazmuniy evolyutsiyasini kuzatish imkonini berdi. Konseptual tahlil turdosh tushunchalarning mazmun chegaralarini aniqlashda, tizimli-strukturaviy yondashuv shaxs kibermadaniyatini komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida modellashtirishda, strukturaviy-funksional tahlil esa uning ijtimoiy vazifalarini aniqlashda qo‘llanildi.

Nazariy-metodologik asosni N.Vinerning kibernetika haqidagi ta’limoti [4], M.Makluenning media insonning “davomi” ekanligi haqidagi konsepsiyasi [5], P.Levining kibermadaniyat nazariyasi [6], M.Kastelsning internet galaktikasi va tarmoq jamiyati haqidagi qarashlari [7], L.Floridining infosfera va “onlayf” (onlife) konsepsiyasi [8] hamda J.Sulerning onlayn tormozsizlanish effekti haqidagi tadqiqoti [9] tashkil etdi. Raqamli fuqarolik elementlarini tahlil qilishda M.Ribblning yondashuviga tayanildi [10].

NATIJALAR

1. Tushunchaning genezisi va nazariy talqinlari.

“Kibermadaniyat” tushunchasining ildizlari N.Vinerning kibernetika ta’limotiga borib taqaladi. Viner kibernetikani tirik organizm va mashinadagi boshqaruv va aloqa haqidagi fan sifatida asoslagan edi [4]; yunoncha “kybernetes” so‘zi “boshqaruvchi”, “kemani yo‘naltiruvchi” ma’nosini anglatadi. Shu ma’noda “kiber” qo‘shimchasi dastlab boshqaruv va axborot almashinuvi g‘oyasini ifodalagan. XX asrning 80-yillarida badiiy adabiyotda paydo bo‘lgan “kibermakon” atamasi keyinchalik kompyuter tarmoqlari orqali vujudga kelgan yangi ijtimoiy muhitni ifodalovchi umumiy tushunchaga aylandi.

P.Levi kibermadaniyatni kibermakonning o‘sishi bilan birga rivojlanayotgan texnikalar, amaliyotlar, munosabatlar, fikrlash usullari va qadriyatlar majmui sifatida ta’riflaydi [6]. M.Kastels internetni nafaqat texnologiya, balki zamonaviy jamiyatning kommunikatsion asosi va o‘ziga xos madaniyat makoni sifatida tahlil qiladi [7]. M.Makluenning media insonning “davomi” ekani haqidagi g‘oyasi [5] esa raqamli texnologiyalar inson imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga uning tafakkur va xulq-atvoriga ham ta’sir ko‘rsatishini anglashga yordam beradi. L.Floridi bugungi kunda onlayn va oflayn hayot o‘rtasidagi chegara yo‘qolib, inson “onlayf” deb ataladigan yaxlit muhitda yashayotganini ta’kidlaydi [8]. Bu xulosa tadqiqotimiz uchun muhim metodologik ahamiyatga ega: kibermakon real hayotdan ajralgan “virtual dunyo” emas, balki ijtimoiy voqelikning uzviy davomidir.

2. Kibermadaniyatning ikki ma’nosi va turdosh tushunchalardan farqi.

Tahlil “kibermadaniyat” tushunchasini ikki darajada qo’llash mumkinligini ko’rsatdi. Jamiyat darajasida u kibermakonda shakllangan madaniy hodisalar — muloqot shakllari, qadriyatlar, me’yorlar va ijod turlarining majmuini ifodalaydi. Shaxs darajasida esa u insonning kibermakonda xavfsiz, mas’uliyatli va samarali faoliyat yuritish qobiliyatini, ya’ni shaxsning umumiy madaniyatining tarkibiy qismini anglatadi. Dissertatsiya tadqiqotimizda asosiy e’tibor ikkinchi ma’noga qaratiladi.

Turdosh tushunchalar bilan qiyoslaganda quyidagi farqlar aniqlandi. “Raqamli madaniyat” eng keng tushuncha bo’lib, raqamli texnologiyalar vositasida kechadigan barcha madaniy amaliyotlarni qamrab oladi. “Axborot madaniyati” axborotni izlash, tanlash, baholash va undan foydalanish ko’nikmalariga urg’u beradi. “Kiberxavfsizlik madaniyati” esa tor ma’noda tahdidlarni anglash va himoya choralarini ko’rishga yo’naltirilgan. Shaxs kibermadaniyati bu tushunchalarning har birining mazmunini o’z ichiga olgan holda ulardan kengroq: u nafaqat bilim va himoya ko’nikmalarini, balki kibermakondagi axloqiy mas’uliyat va qadriyatli munosabatni ham qamrab oladi.

3. Shaxs kibermadaniyatining mualliflik ta’rifi va tuzilishi.

Yuqoridagi tahlil asosida quyidagi ta’rif ishlab chiqildi: shaxs kibermadaniyati — bu insonning kibermakonda xavfsiz, mas’uliyatli, axloqiy va samarali faoliyat yuritishini ta’minlovchi bilimlar, ko’nikmalar, qadriyatlar va xulq-atvor me’yorlarining yaxlit tizimi bo’lib, u shaxs umumiy madaniyatining raqamli muhitdagi namoyon bo’lishi hisoblanadi. Ushbu ta’rifga ko’ra, kibermadaniyat to’rt o’zaro bog’liq komponentdan tarkib topadi (1-jadval).

1-jadval. Shaxs kibermadaniyatining tarkibiy tuzilishi

Komponent	Mazmuni	Namoyon bo’lish ko’rsatkichlari
Kognitiv	Kibermakon, uning imkoniyatlari va tahdidlari, raqamli huquq va javobgarlik haqidagi bilimlar	Firibgarlik va manipulyatsiya usullarini taniy olish; o’z huquq va majburiyatlarini bilish
Texnologik-amaliy	Raqamli vositalardan va himoya choralaridan to’g’ri foydalanish ko’nikmalari	Ishonchli parol va ikki bosqichli tasdiqlashdan foydalanish; shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish
Axloqiy-huquqiy	Raqamli etika, boshqalarning huquq va sha’nini hurmat qilish, qonunga rioya etish	Haqorat va soxta axborot tarqatmaslik; mualliflik huquqini hurmat qilish
Kommunikativ-refleksiv	Onlayn muloqot madaniyati, tanqidiy tafakkur, raqamli o’zini o’zi boshqarish	Axborotni tekshirish; xushmuomala muloqot; ekran vaqtini oqilona taqsimlash

Ushbu komponentlar ierarxik emas, balki o’zaro to’ldiruvchi tizimni tashkil etadi. Masalan, yuqori texnologik ko’nikmalarga ega, ammo axloqiy-huquqiy komponenti zaif shaxs kibermakonda nafaqat o’zi uchun, balki boshqalar uchun ham xavf manbaiga aylanishi mumkin. Aksincha, axloqiy jihatdan yetuk, ammo bilim va ko’nikmalari yetishmaydigan shaxs firibgarlar uchun oson nishonga aylanadi.

4. Kibermadaniyatning ijtimoiy funksiyalari.

Strukturaviy-funksional tahlil kibermadaniyatning quyidagi asosiy funksiyalarini ajratish imkonini berdi: himoya funksiyasi — shaxs, oila va jamiyatni kibertahdidlardan muhofaza qilish; regulativ funksiya — kibermakondagi xulq-atvorni axloqiy va huquqiy me’yorlar asosida tartibga solish; aksiologik funksiya — milliy va umuminsoniy qadriyatlarni raqamli muhitda saqlash va avlodlarga yetkazish; kommunikativ funksiya — onlayn muloqotda o’zaro hurmat va tushunishni ta’minlash; rivojlantiruvchi funksiya — raqamli imkoniyatlardan ta’lim, ijod va kasbiy kamolot uchun samarali foydalanish; integrativ funksiya — global raqamli makonda milliy o’zlikni saqlagan holda jahon madaniyatiga qo’shilish.

MUHOKAMA

Olingan natijalar kibermadaniyatni o’rganishdagi ikki yondashuv — texnosentrik va antroposentrik yondashuvlar munosabatini muhokama qilishni taqozo etadi. Texnosentrik yondashuv kibermadaniyatni asosan texnik bilim va ko’nikmalar bilan bog’laydi; bu yondashuvga ko’ra, foydalanuvchiga himoya vositalarini o’rgatish yetarli. Antroposentrik yondashuv esa kibermadaniyatning markazida inson, uning qadriyatlari va axloqiy tanlovi turishini ta’kidlaydi. Bizning tahlilimiz har ikki yondashuvning ham bir tomonlama ekanini ko’rsatadi: texnologiyalar tez o’zgaradi va bugungi ko’nikma ertaga eskiradi, qadriyatlar esa bilim va ko’nikmasiz amaliy kuchga ega bo’lmaydi. Shu sababli kibermadaniyatni bilim, ko’nikma va qadriyatlarning uyg’unligi sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Muhokama talab qiladigan yana bir masala — kibermakonda axloqiy me’yorlarning zaiflashuvi. J.Suler onlayn muhitda anonimlik, ko’rinmaslik va javobning kechikishi kabi omillar ta’sirida odamlar real hayotda o’zlariga ravo ko’rmaydigan xatti-harakatlarni sodir etishini “onlayn tormozsizlanish effekti” deb atagan [9]. Bu hodisa kibermadaniyatning axloqiy-huquqiy komponenti nima uchun hal qiluvchi ekanini ko’rsatadi: tashqi nazorat zaif bo’lgan muhitda faqat ichki e’tiqodga aylangan axloqiy me’yorlarga insonni to’g’ri yo’lda saqlab qoladi. L.Floridining “onlayn” konsepsiyasi [8] ham bu fikrni tasdiqlaydi: agar onlayn va oflayn hayot o’rtasidagi chegara yo’qolgan bo’lsa, unda kibermakon uchun alohida “ikkinchi darajali” axloq bo’lishi mumkin emas.

Shuningdek, kibermadaniyatning universal va milliy jihatlari munosabati ham dolzarb masaladir. M.Ribbl ishlab chiqqan raqamli fuqarolik elementlari [10] universal xarakterga ega bo’lsa-da, ularning amaliy talqini har bir jamiyatning madaniy an’alariga bog’liq. O’zbek xalqiga xos andisha, kattalarga hurmat, or-nomus kabi qadriyatlar kibermadaniyatning milliy o’ziga xos ma’naviy asosini tashkil etishi mumkin. Mazkur tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo’lib, taklif etilgan tuzilmani yoshlar kibermadaniyati darajasini o’lchash uchun empirik ko’rsatkichlarga aylantirish keyingi tadqiqotlarning vazifasidir.

XULOSA

Tadqiqot natijalari kibermadaniyat jamiyat darajasida kibermakonda shakllangan madaniy hodisalar majmuini, shaxs darajasida esa insonning kibermakonda xavfsiz, mas’uliyatli, axloqiy va samarali faoliyat yuritishini ta’minlovchi bilimlar, ko’nikmalar, qadriyatlar va xulq-atvor me’yorlarining yaxlit tizimini anglatishini ko’rsatdi. Shaxs kibermadaniyati kognitiv, texnologik-amaliy, axloqiy-huquqiy va kommunikativ-refleksiv komponentlardan tarkib topib, himoya, regulativ, aksiologik, kommunikativ, rivojlantiruvchi va integrativ funksiyalarni bajaradi. Kibermakon ijtimoiy voqelikning uzviy davomi ekan, kibermadaniyat ham alohida madaniyat emas, balki shaxs umumiy madaniyatining raqamli muhitdagi namoyon bo’lishidir.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi: birinchidan, ilmiy va me’yoriy hujjatlarda “kibermadaniyat”, “raqamli madaniyat” va “kiberxavfsizlik madaniyati” tushunchalarining mazmun chegaralarini aniq belgilash; ikkinchidan, ta’lim dasturlarida kibermadaniyatni faqat texnik ko‘nikma sifatida emas, balki to‘rt komponentning uyg‘unligi sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan integratsiyalashgan modullarni joriy etish; uchinchidan, taklif etilgan tuzilma asosida yoshlar kibermadaniyati darajasini baholash mezonlari va diagnostika metodikasini ishlab chiqish; to‘rtinchidan, milliy qadriyatlarga tayangan raqamli etika qoidalarini ishlab chiqish va targ‘ib qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ““Raqamli O‘zbekiston – 2030’ strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni. 2020-yil 5-oktabr.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi Qonuni. 2022-yil 15-aprel.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
4. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – 2-е изд. – М.: Наука, 1983.
5. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – New York: McGraw-Hill, 1964.
6. Lévy P. Cyberculture. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001.
7. Castells M. The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society. – Oxford: Oxford University Press, 2001.
8. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. – Oxford: Oxford University Press, 2014.
9. Suler J. The Online Disinhibition Effect // CyberPsychology & Behavior. – 2004. – Vol. 7, No. 3. – P. 321–326.
10. Ribble M. Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know. 3rd ed. – Eugene, OR: ISTE, 2015.